

Ulla Rosén

Privategendom och jordfördelning Om agrarkapitalismens framväxt i England, Danmark och Sverige

Det kapitalistiska produktionssättets framväxt är intimt förknippat med jordens förändrade ställning som produktionsmedel. Jord har haft en avgörande betydelse för den kanske viktigaste processen i kapitalismens framväxt, nämligen ansamlandet av kapital. Hur detta ansamlade närmare bestämt har gått till är emellertid en omtvistad fråga. Inom en forskningsinriktning betonar man brukningens organisering och jordägarens möjligheter att tillägna sig den merprodukt som skapades ur jorden. Inom en annan inriktning anser man att själva ägandet dessutom var kapitalskapande genom en allmän värdestegring på jorden, som sedan kunde realiserats genom t ex försäljning.¹ De båda inriktningarna varken motsäger eller utesluter varandra, utan de har båda relevans för förståelsen av det kapitalistiska produktionssättets utveckling. Det väsentliga är att man inom båda inriktningarna framhåller jordens roll i övergången till kapitalismen. En naturlig följd av dessa perspektiv blir frågan om vem som innehaft jorden och därmed den potentiella möjligheten att antingen sälja den eller profitera på dess produktion. En annan viktig fråga, som ofta förbigås, är distinktionen mellan ägande och brukande. Om ägare och brukare inte var samma person, vilka möjligheter hade då vederbörande att ansamla kapital? Vilka rättigheter har varit kopplade till ägande resp. brukande? Hur har dessa rättigheter varit relaterade till samhällets sociala struktur?

Den för oss självklara frågan "Vem är ägare till jorden?" saknade relevans i ett förkapitalistiskt samhälle. Ofta betraktades ett kollektiv som ägare, och jordägare-landbo-förhållandena reglerades utifrån andra definitioner än privaträttsliga.² I den sociala hierarkin var det mer betydelsefullt att vara brukare av en stor jordareal än att vara formell ägare till den. Det var med andra ord viktigast att inneha brukningsrätten. De till jorden hörande rättigheterna tolkades utifrån de normer och värderingar som fanns i samhället, och som var avhängiga den samhälleliga strukturen. När samhället omstrukturerades, ändrades tolkningen av rättigheterna. Framväxten av ett kapitalistiskt produktionssätt måste, som Eric Hobsbawm framhållit, övervinna hinder som fanns "inbyggda" i det förkapitalistiska samhället. Hobsbawm delar in dessa hinder i äganderättsliga, organisatoriska och tekniska. De *äganderättsliga hindren* bestod t ex av kollektiva ägandeformer och överenskommelser, som legitimerades genom tradition och sedvana. Som *organisatoriska hinder* betecknas t ex svårig-

heter att etablera sammanhängande brukningsenheter av ”lönsam” storlek och kapitalbrist. De *tekniska hindren* bestod i en bristande infrastruktur, liktydigt med brist på vägar och outvecklade kommunikationer.³ Övervinnandet av dessa hinder utformades på olika sätt beroende av den samhälleliga strukturen, varav ägar- och brukarstrukturen tillhör de mer betydelsefulla.

Man måste emellertid även beakta att begreppet ägande har ett innehåll. Ägande är ett formbart begrepp som har ändrat betydelse över tid. Ett sätt att förstå denna process innebär att ägandebegreppet analyseras utifrån de olika rättigheter som hörde till jorden. Christer Winberg har i sin studie om jord, släktskapssystem och ståndsprivilegier indelat dessa rättigheter i olika ”nivåer” och gjort ägandebegreppet analytiskt användbart för olika tidsperioder.⁴

Nivå 1) Rätten till jordens avkastning

I en ekonomisk tolkning handlar rätten till jordens avkastning om fördelningen av jordbrukets merprodukt. I ett samhälle med feodala inslag togs merparten av överskottet ut i form av ränta eller skatt. När jordrätten fixerades under frihetstiden och produktionen ökade ändrades fördelningen av överskottet, och bonden kunde själv disponera en allt större del. Begränsningar i användandet av markresurser, jakt- och avverkningsförbud, innebar inskränkningar i denna dimension av ägandet.

Nivå 2) Rätten att bruka jorden självständigt

Byalagets avskaffande i samband med skiftesrörelsen stärkte rätten att bruka jorden självständigt. Tidigare hade alla byns jordägare del i samtliga ägor och vår- och skördarbetet måste samordnas. När ägorna blev individuella blev friheten att själv bestämma så- och skördedag möjlig. Husesynen på kronohemmanen och risken för skattebonden att bli skattevrak är exempel på begränsningar i brukningsrätten.

Nivå 3) Rätten att fritt göra transaktioner med jorden

Förändringar i rätten att fritt sälja jord möjliggjorde en koncentration av ägandet. Den process, som resulterade i ett ägandebegrepp omfattande rättigheter på denna nivå, innehöll både stora skiljelinjer och, vilket är viktigt, stora ekonomiska intressen. Det är förändringar på denna nivå som blev avgörande för jordens integrering i en kapitalistisk marknadsekonomi.

De olika nivåerna bör ses som ett system av regler, där nivå 3 innehåller flest rättigheter. Den som hade försäljningsrätt hade i praktiken också rätt till avkastning och till självständigt brukande, men för att betraktas som ägare räckte det i många fall med att inneha brukningsrätten. Indelningen illustrerar även ägandebegreppets förändringsprocess i och med att allt fler av ägandets dimensioner efter hand måste inkluderas för att ägandet skulle kunna betraktas som fullständigt.

För att övervinna de ägorättsliga hinder som fanns i det förkapitalistiska samhället ändrades inte bara innebörden i ägandet, utan även fördelningen av jorden. Det rör sig om två processer, som löpte parallellt och som var beroende

av varandra. När jordens kapitalsamlade förmåga ökade, stimulerades många jordägare att utöka sitt jordinnehav, och detta ledde till att ägandet koncentrerades. Det påverkade även de sociala relationerna genom en polarisering av den jordäggande befolkningen. Klyftan mellan fattig och rik växte. Men denna process kom att utformas på olika sätt beroende av samhällsstrukturen. I både England och Sverige utvecklades ett kapitalistiskt produktionssätt men, som framgår nedan var jordägandet i England betydligt mer koncentrerat än i Sverige, medan däremot brukningens organisering uppvisade fler likheter.

De förändringar som skedde i samhällsstrukturen gällde inte enbart ägandet utan även jordbruksdrift och teknologi. Det kan vara svårt att klart åtskilja dessa processer eftersom de återverkade på varandra. Avsikten i den fortsatta analysen är att lägga tonvikten på förändringar beträffande ägandet och förhållandet mellan ägande och brukande, men även de andra dimensionerna kommer att beröras. Jag vill, genom en diskussion av forskningsläget, problematisera hur förändringar i jordägandets innebörd och av jordens fördelning interagerar med den samhälleliga strukturen i övrigt. Jag har valt att jämföra utvecklingen i Sverige, England och Danmark. England var det land där den agrara strukturen först ändrades i kapitalistisk riktning. Det är utvecklingen där, som inspirerade sådana teoretiker som Robert Malthus, Adam Smith, David Ricardo, Karl Marx och Friedrich Engels. Utvecklingen i Danmark uppvisar förhållanden som i hög grad avvek från England. Det förelåg en enhetlig ägostruktur med få regionala variationer, innan de stora förändringarna genomfördes under andra hälften av 1700-talet. Genomförandet av dessa jordreformer skedde under betydligt kortare tid än i t ex Sverige. Genom att jämföra utvecklingen i Sverige med den engelska och danska framgår det att förutsättningarna för en utveckling till ett kapitalistiskt produktionssätt var mycket olika i de tre länderna.

Jordägare och jordbrukare i England

När de s k frivilliga skiftena (*private enclosures*) genomfördes under 1500-talet, innebar detta mycket stora förändringar och omläggningar av driften inom det engelska jordbruket. Både inom samhällets rumsliga och sociala struktur genomfördes betydande förändringar. Det går att peka på många andra företeelser som inverkar och som inträffade både tidigare och senare, men den första skiftesrörelsen måste ändå betecknas som banbrytande.

England före 1500

Under medeltiden ägdes merparten av den engelska jorden av relativt få jordherrar, s k *landlords*. William Ashley ger exempel, som tyder på att mer än hälften av jorden i England och Wales under medeltiden ägdes av c:a 4 200 jordherrar. Resterande jord ägdes av drygt 34 000 jordägare.⁵ En jordherres jordin-

nehav var oftast samlat till en eller flera huvudgårdar, *manors*. I hälften av byarna i England och Wales ägdes all jord och alla fastigheter av den jordherre som ägde den intilliggande huvudgården.⁶ En *manor* var, förutom bostad till en lord, även ett godssystem med en karakteristisk tudelning av driften. Med vissa variationer brukades c:a en tredjedel av jorden direkt av huvudgården genom att livegna bönder utförde dagsverken. Denna del av godsets jord kallades *demesne*. Den övriga jorden var upplåten till brukning för egen del av byns bönder.⁷ Dessa bönder benämndes *customary tenants*, eftersom de brukade sin "egen" jord under oftast enbart muntliga villkor enligt sedvanan på huvudgården, (according to the custom of the manor).⁸ Detta system innebar också att jordherren fick sin inkomst från två källor; inkomster från *demesne* och räntheinkomster från *customary tenants*.

Före reformationen var kyrkor och kloster stora jordägare. Det är en allmänt accepterad uppfattning att kyrkan ägde 20 — 25% av jorden. Kyrkan skiljde sig inte från andra jordägare, utan driften organiserades som på den privata jorden. Hälften av kyrkans jord brukades som huvudgårdar.⁹ Den engelska reformationen hade sin höjdpunkt under 1540-talet och innebar bl a att kyrkans jord drogs in till kronan. Men merparten av denna jord såldes till redan etablerade jordägare eller till nyrika köp- och handelsmän. År 1558 uppskattas att tre fjärdedelar av den indragna jorden hade sålts. De ändrade ägarförhållandena innebar dock inga större förändringar för brukarna av jorden.¹⁰

Det fanns även självägande bönder i England, vanligen kallade *freeholders*. De betalade ränta till en jordherre men hade därutöver inga ytterligare förpliktelser. *Freeholders* kunde finnas under en huvudgård, men de kunde också finnas där inga jordherrar hade sina huvudgårdar.¹¹ Deras äganderätt till jorden var obestridd och de ägde rätt att sälja, dela och fritt överlåta jorden.¹² Likaså innebar *freehold* att de själva ansvarade för kostnad och genomförande av förändringar och förbättringar av jordbruksdriften.

I praktiken var skillnaden mellan *freeholders* och *customary tenants* inte så stor. I det engelska agrarsamhället gjordes heller ingen större distinktion mellan dem, utan de benämndes gemensamt för *yeomen*.¹³ *Customary tenants* jordinnehav var oftast större än de flesta *freeholders*.¹⁴ Jordägaren erhöll betalning genom viss del av produktionen och genom vissa arbetsplikter. Det var dock jordägaren som fattade beslut om, och finansierade, större arbeten. Av tradition hade en *customary tenant* relativt säker besittningsrätt. Gården överfördes oftast inom familjen och den kunde även försäljas med tillstånd av jordägaren. Vid överföringar betalades en avgift till denne, vilken ibland var betydligt högre än vad brukaren betalade i ränta.¹⁵ Det fanns ingen begränsning i hur länge gården fick innehas.

Vissa förändringar i godssystemet började genomföras under 1300- och 1400-talen, vilka ledde till en ändring av bruksorganisationen. Den ekonomiska krisen och den minskade befolkningen föranledde många jordherrar att arrendera ut driften av *demesne* till s k *farmers*.¹⁶ Bristen på arbetskraft var en anledningarna till att utarrendering av jord blev vanligare. Detta system var

många gånger fördelaktigt för arrendatorerna, som gavs möjlighet att själva ackumulera kapital. De kunde i många fall utöka den brukade arealen genom köp och genom ytterligare arrenden.¹⁷ Den gängse benämningen för denna driftsform blev *leasehold*. Där jorden inte utarrenderades fortsatte systemet med *customary tenants*, men det blev allt vanligare att dessa betalade sin avgift till jordherren i pengar. Arbetskraften till godset rekryterades från de växande grupperna av jordlösa, som blev anställda lönearbetare.¹⁸ Likaså började villkoren för *customary tenants* att ändras till att bli skriftliga och tidsbegränsade. De ändrade så småningom därmed också namn till *copyhold*.¹⁹

Vilka av dessa grupper kan då betecknas som jordägare i betydelsen att de innehade oinskränkt dispositions-, bruknings- och/eller försäljningsrätt? En jordherre hade rätt till jordens avkastning, rätt att bruka jorden självständigt och rätt att sälja jorden. Dessutom innehade han vissa feodala rättigheter, som här ej specificeras. Denna äganderätt kunde jordherren delegera till t ex *customary tenants* eller arrendera ut till *farmers*, *freeholders* eller *copyholders*. *Freeholders* ägde sin jord enligt alla kriterier på fullständigt ägande.²⁰ *Customary tenants* hade i princip dispositions- och brukningsrätt, men med vissa förbehåll. Äganderätten var inte oinskränkt. Samtidigt finns dokumenterat att de i vissa fall kunde ha en inskränkt försäljningsrätt. *Copyholders* hade rättigheter som var i nivå med *customary tenants* men vars reglering var strängare i och med den skriftliga överenskommelsen.

Det engelska källäget gör det svårt att få en klar uppfattning om hur stora dessa olika grupper var. Förutom *Domesday Book* från 1086 finns enbart Gregory Kings statistik över Englands befolkning för år 1688. Även om denna källa inte är helt tillförlitlig bör proportionerna mellan grupperna vara relativt trovärdiga. King uppskattar Englands befolkning 1688 till c:a 5,5 miljoner. Den ojämförligt största gruppen, c:a 50%, utgörs av arbetare, tjänstefolk, torpare och fattiga. Den jordbrukande befolkningen utgör en knapp tredjedel. Av resterande femtedel utgör ståndspersoner en tredjedel och resten betecknas som aktiva inom olika stadsnäringar. Kings siffror från 1688 har sammanställts i tabell 1. De visar en påbörjad process där vi inte vet särskilt mycket om utgångsläget.

Tabell 1. Englands befolkning 1688 enligt Gregory King.

Ståndspersoner	4 %	
Jordbrukande befolkning	30 %	
varav: freeholders		5 %
copyholders		12 %
farmers		13 %
Arbetare, tjänstefolk, torpare och fattiga	51 %	
Aktiva inom stadsnäringar	15 %	

England 1500 – 1750

Den process som har utgjort fokus för många forskare, som har varit inriktade på utvecklingen i England efter 1500, kan kort sammanfattas i "the disappearance of the small landowner" — den försvunne småbrukaren.²¹ Det är denna process som blivit det klassiska exemplet för ett feodalt agrarsamhälles omvandling till ett kapitalistiskt industrisamhälle, och som Marx analyserar i *Kapitalet*. Det är också en process som har ägnats stor uppmärksamhet i engelsk agrarhistorisk forskning. Många förklaringar till den har presenterats. Prisstegringar, skiften, folkökning och en begynnande kommersialisering av jorden är några av de vanligast framförda. Mest kontroversiell är Alan Macfarlanes ståndpunkt att det överhuvudtaget inte har existerat några bönder, *peasants*, i England. En av Macfarlanes hörnpelare för denna ståndpunkt är betoningen av det individuella ägandet. Han menar att det inte var familjen eller släkten, utan den enskilde, som ägde jorden.²² Han problematiserar dock inte ägandebegreppets olika dimensioner. I ett sådant perspektiv är det intressanta inte enbart vem som ägde jorden, utan även vilka *rättigheter* som var sammankopplade med ägandet.

De förändringar som omstrukturerade det engelska agrarsamhället var förlagda till tidigare tidsperioder än för övriga europeiska länder. Den frivilliga skiftesrörelsen under 1500-talet innebar många organisatoriska förändringar. Driften lades om från odling till boskapsskötsel och storleken på enheterna ökade och de blev mer sammanhållna. R H Tawney har visat, att det i de södra och östra delarna av England som en effekt av detta har skett en betydande ekonomisk differentiering av befolkningen redan vid början av 1500-talet.²³ Maurice Dobb har tagit fasta på Tawneys resultat och menar att det genom prisutvecklingen under Tudortiden, i kombination med de fasta räntorna, överfördes inkomster från de stora jordägarna till lågadeln och de rika bönderna.²⁴ Det skedde en omstrukturering av den jordägande befolkningen samtidigt som den ekonomiska differentieringen tilltog.

Margaret Spufford anknyter till debatten om de försvunna jordägarna och hon redovisar resultat, som indikerar att brukarna av små enheter minskade i antal redan under 1500-talet.²⁵ I Chippenham, ett samhälle med god åkermark och ett i huvudsak spannmålsproducerande jordbruk, etablerade sig de större jordinnehavarna på de mindres bekostnad. I Willingham, ett samhälle med sämre åkermark och inriktat på animalieproduktion, uppvisas ett helt annat mönster. Här dominerade de små enheterna och ingen större förändring av jordfördelningen ägde rum. Andelen jordlösa och innehavare av små jordlotter förändrades inte.²⁶ De ekonomiska villkoren för små enheter varierade däremot mellan de olika samhällena. I Willingham kunde de små enheterna bestå därför att jordbruket var animalieinriktat och andra näringar än jordbruk fanns representerade. I Chippenham drabbades de små enheterna av ekonomiska problem och infogades i de större och mer bärkraftiga enheterna.²⁷ Spufford visar att det fanns ett samband mellan näringsstrukturen och den sociala och ekono-

miska differentieringen, men hon problematiserar inte detta samband och frågar inte vilken betydelse produktionssättet hade. En alternativ förklaring till skillnaderna mellan dessa samhällen skulle nämligen kunna vara att jorden i Chippenham ackumulerade mer kapital än jorden i Willingham. Jordinnehavet i Chippenham tenderade därför att koncentreras och andelen jordlösa att öka mer än i Willingham.

Beträffande förändringar av ägandet bör viss distinktion upprätthållas mellan de stora och de små jordägarna. John Habakkuk menar att det redan före 1640 förekom ett skifte av egendomar från de stora jordherrarna till lågadeln. Många av de gamla etablerade *landed families* blev av ekonomiska skäl tvingade att sälja sina egendomar. De misslyckades med att anpassa driften av sina egendomar till de nya ekonomiska förhållandena under 1500- och 1600-talen. Köparna till dessa egendomar återfanns bland köpmän och andra som skaffat kapital genom olika stadsnärings. Deras motiv att köpa lantegendomar var dels en fråga om prestige, dels en fråga om investering.²⁸

Efter 1680 skedde också, enligt Habakkuk, en omfattande omfördelning av ägandet av samma storleksordning som under den föregående perioden. Denna gång var det ett genomgående drag att stora egendomar blev större och att de små jordägarna drabbades. Habakkuk visar exempelvis att en stor egendom 1660 brukades genom att jord arrenderades ut till närboende *freeholders*, och att driften till 1730 hade ändrats till större och färre enheter.²⁹ Genom denna process försvagades *freeholders* ställning och många av dem sålde sina enheter till de större jordägarna.³⁰ Habakkuk anger att 90% av den engelska jorden 1780 brukades genom arrende.³¹

De stora regionala variationerna har varit ett problem för de historiker som velat ge en generaliserad bild av engelska jordägarförhållanden. Avsaknaden av källmaterial på nationell nivå har gjort att dessa variationer tonats ner. Så har t ex antagandena att de små jordägarna försvann vid slutet av 1600-talet och under första hälften av 1700-talet accepterats, dels för att det finns viss statistik som talar för dem, dels därför att den ekonomiska och sociala utvecklingen verkade till de små jordägarnas nackdel.³² De resultat Habakkuk har presenterat stöder antagandena, medan Spuffords resultat pekar på ett annorlunda tidsförlopp. Hon visar med sin djuplodande undersökning att de första småbrukarna började försvinna redan vid slutet av 1500-talet.

Det första "hindret" som övervinns på vägen mot ett kapitalistiskt samhälle är det som Hobsbawm har kallat det äganderättsliga. Den process som framkommer ovan tyder på att villkoren för brukarna av jorden reglerades och specifika och på sedvana grundade rättigheter blev formaliserade och tidsbegränsade. När denna process var genomförd kunde jordägaren lättare driva igenom organisatoriska förändringar. Den första skiftesrörelsen genomfördes på frivillig basis och åsågs med viss oro från statsmakten. Vissa förordningar utfärdades som begränsade möjligheterna för skiften. Under 1600-talet genomfördes inte så många skiften, men aktiviten avstannade inte. När den senare skiftesrörelsen påbörjades, under 1700-talets andra hälft, hade synen på bruks- och

driftsorganisation ändrats och det fanns ett etablerat intresse för produktivitetshöjande åtgärder inom jordbruket. Statsmaktens ändrade inställning till skiftena ingick i ett större idémässigt och politiskt sammanhang. De franska fysiokraternas idéer, som även hade stor betydelse för Adam Smith, diskuteras över stora delar av Europa vid slutet av 1700-talet. Idén om sambandet mellan en väl fungerande ekonomi och ett effektivt, välmående jordbruk blev allmänt accepterad.³³

England efter 1750

Den lagstiftade skiftesrörelsen (*parliamentary enclosure*), som inföll under perioden 1760—1830, ses numera som en slutfas i en över lång tid utsträckt process. G E Mingay menar att syftet med lagstiftningen i första hand var att påskynda och genomföra skiftningen av de allmänningar som ännu inte skiftats och att formellt bekräfta redan tidigare frivilligt genomförda skiften.³⁴ Andra forskare har i sin tur hävdats att den lagstiftade skiftesrörelsen innebar att antalet ägare av små enheter minskade kraftigt.³⁵ Om Gregory Kings uppgifter över antalet brukningsenheter 1688 jämförs med statistik från slutet av 1800-talet, kan detta tolkas som att brukningsenheterna har minskat i antal med 40%. Dock menar Mingay att enheter på 20—100 acres vid slutet av 1800-talet var betydligt fler än enheter större än 100 acres.³⁶ Däremot menar han att de som var både ägare och brukare av jorden blev färre under samma tidsperiod. F M L Thompson hävdar genom beräkningar baserade på Gregory King, att de som både ägde och brukade sin jord i slutet av 1600-talet var betydligt fler än de drygt 10%, som uppges för slutet av 1800-talet. Thompson kan dock inte ange hur stor minskningen var. Det finns emellertid inga tvivel om att det har skett en minskning av antal enheter och en ökning av arealstorleken vid slutet av 1800-talet.³⁷

Lokala resultat kan emellertid visa på andra trender. Bl a framgår det av ett par studier från Lincolnshire, gjorda av J. D. Chambers, att ägare som själva brukade sin jord tenderade att öka i antal i byar med sena skiften. Den största ökningen förelåg dock bland de allra minsta enheterna. Detta kan enligt Chambers bero på att många torpare fick sitt jordinnehav registrerat i skatteuppbördslängden, vilket de tidigare inte hade haft.³⁸ Han varnar dock för förhastade slutsatser om att skiften "...vid alla tillfällen medförde en minskning av de små ägarna. De lokala förhållandena varierade kraftigt och därmed även följderna av skiftena."³⁹

J. M. Martin visar i en undersökning från Warwickshire att lågadelns egenomar ökade i storlek i samband med skifte.⁴⁰ I ett försök att besvara hur, och från vem, lågadeln tillskansade sig jord visar Martin att andelen *freeholders*, som i röstlängden värderades till högst 40s., mellan 1774 och 1820 minskade med 25%.⁴¹ En stor del av brukningsenheterna i detta område ägdes inte av brukarna, utan av frånvarande ägare. Endast 40% av de enheter som betalade mellan 10 s. och £8 i skatt brukades av ägaren. De enheter som uppvisade flest

förändringar och oftare var föremål för transaktioner var just enheter som ägdes av frånvarande ägare.⁴² Martin drar slutsatsen att antalet små jordägare minskade i samband med skifte, men att det i första hand var de frånvarande ägarnas enheter som blev uppköpta. Detta innebar att förändringarna inte blev lika märkbara i brukningsstrukturen som i ägostrukturen, eftersom den som brukade enheten i stor utsträckning fick vara kvar.⁴³

Den ojämförligt största gruppen på den engelska landsbygden var de, som inte ägde någon jord alls och som försörjde sig genom lönearbete. Det engelska jordbruket hade utvecklats till att alltmer förlita sig på köpt arbetskraft, antingen genom årsvis anställning eller för kortare perioder eller rent av enbart för vissa avgränsade uppgifter.⁴⁴ Denna ändring av driftsorganisationen blev märkbar även i den rumsliga organiseringen. Den jordherre som ägde jorden i en by kontrollerade även bosättningarna. Detta ledde till uppkomsten av öppna och slutna byar. I de slutna byarna ökade inte befolkningen. De öppna byarna, däremot, var belägna i områden, där folk kunde bosätta sig fritt, och i dessa områden ökade befolkningen mycket markant.⁴⁵

Den grupp som har ägt stora arealer förändrades inte numerärt före 1500-talet, däremot skedde en viss ändring av denna grupps sammansättning därefter. Många *landed families* tvingades sälja sina egendomar till köpmän, advokater och andra yrkesgrupper med urban anknytning. Mycket tyder på att de lite större jordägarna konsoliderade sin ställning ytterligare under 1700-talet genom att köpa upp mindre enheter. De ägare som både har ägt och brukat sin jord har aldrig varit någon stor grupp och deras arealer har varit förhållandevis små. Deras antal reducerades under 1600- och 1700-talen. De största förändringarna inom denna grupp har troligtvis skett före 1750. Däremot drabbades små ägare, som inte har brukat jorden själva, i samband med den lagstiftade skiftesrörelsen. Troligtvis hade denna jord liten betydelse som inkomstkälla för dessa frånvarande ägare.

Om vi istället fokuserar på brukarna av jorden blir bilden en annan. De engelska jordägarna lyckades på ett tidigt stadium att begränsa brukarnas på tradition och sedvana grundade rättigheter. Detta individualiserande av ägandet var en viktig förutsättning för att jordägarna skulle kunna genomföra organisatoriska förändringar av driften till en mer kapitalistisk inriktning. De första förändringarna innebar att enheterna blev större och brukarna färre. Men det var nödvändigt med ytterligare organisatoriska förändringar för att öka jordbrukets produktivitet. Den lagstiftade skiftesrörelsen bör ses i detta perspektiv. Den allmänna inställningen till jordbruk och en framväxande kapitalmarknad var viktiga förutsättningar för det engelska kapitalistiska jordbruket.

Det är inte alldeles lätt att bilda sig en uppfattning om ägar- och brukarförhållandena i England och deras utveckling. Distinktionen mellan ägare och brukare är svår att upprätthålla framförallt beträffande de små brukningsenheterna, där det i alla tider har varit vanligt med olika kombinationer av jordinnehav. Även de stora regionala variationerna bidrar till att ge upphov till en mångtydig bild. Ett framträdande drag är under alla omständigheter att de, som

har ägt jord, har varit få till antalet. Detta har medfört att de flesta ägoenheter har varit stora och till antalet betydligt färre än brukningsenheterna. De som har varit både ägare och brukare av sin jord blev under 1800-talet en allt mindre grupp.

Jordägare och jordbrukare i Danmark

I förhållande till många andra länder var Danmark vid början av 1700-talet ett land med en homogen ägostruktur. Cirka tre fjärdedelar av jorden ägdes av privata godsägare och det förelåg inga större regionala skillnader inom landet. Den resterande delen ägdes av kronan och kyrkan, medan 1–2% ägdes av bönder. Av den privata jorden brukades inte mer än cirka 13% under huvudgårdar, medan majoriteten brukades av kontrakterade bönder, s.k. *fæstebønder*.⁴⁶ Det fanns cirka 780 huvudgårdar⁴⁷ och innehavarnas rättigheter till jorden innefattade samtliga dimensioner av ägandet. Godsägarna och kronan innehade dessutom vissa privilegier över brukarna av jorden.

Den lilla grupp självägande bönder, som fanns i Danmark före landboreformerna i slutet av 1780-talet, innehade enligt Christian V:s matrikel från 1688 cirka 1 000 gårdar. Inga större förändringar tros ha inträffat under första hälften av 1700-talet.⁴⁸ Ägarna av dessa gårdar kan anses ha haft dispositions-, bruknings- och försäljningsrätt till sin jord, men med vissa viktiga inskränkningar. Enligt Christian V:s "Danske lov" från 1683, var dessa bönder ålagda att göra *hoveri* motsvarande en fjärdedel av *fæstebøndernas* åligganden. Men enligt Fridlev Skrubbeltrang hade godsägaren fria händer att öka *hoveriet* om han så önskade. Denna grupp bönder befann sig numerärt i ett underläge och kunde knappast räkna med något större stöd från *fæstebønderna*, om de ålades större arbetsplikt.⁴⁹ Likaså var deras försäljningsrätt begränsad genom bördsrätt.⁵⁰

Den stora majoriteten brukare, *fæstebønder*, har haft begränsade rättigheter till jorden. Besittningsrätten för en *fæstebonde* var osäker. Möjligheterna att få vara kvar på gården och bruka den ökade, om godsägaren var nöjd med driften. Detta förhållande var reglerat i lagen, likaså fanns det inskrivet rättighet för änkor att vara kvar på gården. Godsägaren hade dock sin egen norm att följa när han avgjorde om gården missköttes eller inte.⁵¹ Bondens möjligheter att självmant lämna gården har också varit begränsade. *Vornedskabet*, en form av livegenskap, som innebar att en son var tvungen att överta sin fars brukningsenhet, avskaffades 1702. 1733 infördes *stavnshåndet*, som innebar flyttningsförbud för personer mellan 14 och 36 år. Det utvidgades 1764 till att gälla samtliga män mellan 4 och 40 år.⁵²

Vid tillträddandet betalade *fæstebonden* en avgift och fick ett kontrakt, där villkoren för *fæstet* fanns specificerade. Bonden skulle bli att betala sina avgifter i tid, hålla byggnader och kreatur i gott skick och bruka jorden på ett "försvarligt" sätt. Uppgifter om *hoveri* och *landgilde* ingick också.⁵³ Även kronans gårdar drevs med detta system av kontrakterade bönder. Margit Mogensens jämfö-

relse av förhållandena för bönder på ett privat gods och på ett kronogods visar att de vanligaste orsakerna till byte av bonde var att den föregående hade dött, att bonden frivilligt avsåde sig *fæstet* och avhysning pga skuldsättning. Skuldsättning som orsak till avhysning var vanligare på de privata godsens.⁵⁴ Jämfört med skuldsatta bönder på kronogods blev dessa bönder avhysta tidigare och vid lägre skuldbelopp. De blev dömda till att arbeta av skulden på godsägarens huvudgård, medan kronans bönder ofta blev lösta från sina skulder och det var även möjligt att bruket av gården fortsatte inom samma familj.⁵⁵

Från mitten av 1700-talet påbörjades en process som ledde till att en del gods splittrades och såldes ut. Den bakomliggande orsaken till försäljningarna var troligtvis av ekonomisk art. Genom uppsplittringen förlorade godsens status som huvudgård. Många av *fæstebönderna* på dessa gods kunde genom olika kreditörers hjälp köpa sina gårdar. Därigenom tryggade de sin besittningsrätt till gården, medan de ekonomiska förhållandena oftast inte förbättrades.⁵⁶ Denna utveckling ansågs undergräva statsmaktens intentioner att höja produktiviteten inom jordbruket och försvåra skiftesreformerna. Följaktligen förbjöds huvudgårdar genom en förordning 1761 att skiljas från sitt "bøndergods".⁵⁷ Den avsedda effekten uteblev. Istället fortskred utvecklingen under 1760-talet i något förtäckt form. Många *fæstebønder* fick säkrare besittningsrätt genom införandet av *arvefæste* och många bönder blev ägare till sina gårdar i samband med att kronan bröt mot sin egen förordning och sålde ut en stor del av sitt kronogods.⁵⁸ Denna utveckling legaliserades genom en förordning 1769, och denna förordning har av många betraktats som inledningen till en ny epok.⁵⁹ Sigurd Jensen vill emellertid hellre se lagstiftningen som en bekräftelse på, och erkännande av, en redan igångsatt utveckling.⁶⁰

Men vari bestod skillnaden mellan självägare och *fæstebonde*? Vad var det som självägaren friköpte? Margit Mogensen visar att det vid vartannat byte av *fæstebonde* var någon inom samma familj som övertog kontraktet.⁶¹ Denna praxis, som Mogensen kallar *familjefæste*, skall dock skiljas från *arvefæste*, som kom i bruk först på 1760-talet. Den största skillnaden var att *arvefæsteren* hade rätt till att överföra gården inom familjen, medan *familjefæsteren* var beroende av godsherrens godkännande. *Arvefæsterens* rättigheter jämföras av många med självägarens, och den uppfattas av Sigurd Jensen som en typ av självägande. De omständigheter, ur vilken denna form växte fram, medförde att *arvefæste* kunde erhållas utan något regelrätt köp. Men bonden erhöll bevis på att gården överläts till dem att "nyde, bruge og beholde til evindelig Eyendom".⁶² Om överlåtelsen skedde genom köp, innehöll dessa "udstrækte og velpræciserede Rettigheder for Herrlighedsejeren og mindre velpræciserede Beføjelser for Selvejebonden, hvis Stilling i Realiteten er Arvefæsterens..."⁶³ Skrubbeltrang liknar denna form av självägande mer med det engelska *copyhold* än med *freehold*.⁶⁴ Den andra typen av köp innehöll inga begränsningar, utan självägaren hade full kontroll över sin gård. Det som begränsade var det inflytande långivarna hade. Istället för att betala avgifter till godsherrn betalade bonden ränta och amortering till långivaren.⁶⁵ Jensen menar att det bara var denna typ som

erhöll "...det fulde Selvejes Chance og Risiko".⁶⁶

I Danmark hade godsägarna en stark ställning, deras jordinnehav var stort och driften av många huvudgårdar sköttes av förvaltare.⁶⁷ Deras rättigheter över bönderna var inte enbart av ekonomisk natur utan innefattade även juridiska rättigheter. Denna förmyndarrelation tydliggörs av Claus Bjørn, som menar att bönderna i 1700-talets danska samhälle uppfattades som en klart underordnad grupp.⁶⁸ Böndernas brukningsrätt var inskränkt genom att godsägaren innehade jakt- och fiskeprivilegier, och denne begränsade *arvefæsterens* försäljningsrätt genom att avgöra om gården fick delas eller ej. För *fæstebonden* utsåg godsägaren efterträdare och han gav tillstånd eller ej till delning av gårdar. Den typ av självägande som likställs med *arvefæste* kunde fritt överföra egendomen inom släkten. Däremot fanns begränsningar för försäljning utom släkt och därmed begränsade möjligheter för dessa bönder att spekulera i jord. Den andra typen av självägande kan däremot anses ha friköpt sin försäljningsrätt. Detta bekräftades genom en förordning 1769 som gav självägaren rätt att fritt överlåta, sälja och skuldsätta sin fastighet.⁶⁹ Här fastslogs också självägarens integritet i juridiskt avseende och *hoveriplikterna* avskaffades. Ränsteägarens inskränkning i främst dispositionsrätten fanns dock kvar genom att förordningen tillät huvudgården att behålla jakt- och fiskerättigheter. Den överordnande funktionen fanns delvis kvar genom en bibehållen skattefrihet för huvudgården i utbyte mot att den ansvarade för indrivning av kronans skatter på de sålda gårdarna.⁷⁰

Många förutsättningar för de stora landboreformernas genomförande i slutet av 1780-talet grundlades redan under 1750- och 1760-talen. De första skiftesförordningarna kom, som i Sverige, vid slutet av 1750-talet, men de första skiftena genomfördes inte förrän 1766. Under 1790-talet skiftades merparten av den danska jorden och skiftesrörelsen var i princip avslutad omkring 1810.⁷¹ Liksom i äldre forskning i Sverige har det funnits den uppfattningen att bönderna har varit negativt inställda till skiftesreformerna. Claus Bjørn är en av dem som menar att de danska böndernas "motstånd" är betydligt överdrivet. Många bönder var mycket positivt inställda till själva reformen och i många fall till och med drivande.⁷²

Köpen till självägande påbörjades också redan under 1750-talet och ökade under 1780-talet efter att ha dämpats något under det föregående årtiondet. I början av 1800-talet var mer än hälften av "böndergodset" självägt. I samband med Napoleonkrigen och den danska statsbankrutten avstannade köpaktiviteten och var låg ända fram till början av 1830-talet. Utvecklingen tog då ny fart, och 1870 var 90% av gårdarna självägda.⁷³

Hoveriet hade gradvis ökat under 1700-talet.⁷⁴ 1769 kom den första förordningen som försökte reglera omfattningen av skyldigheterna, 1771 anpassades storleken till *fæstegårdens* bärkraft eller *hartkorn* och 1799 kom bestämmelser som möjliggjorde att *hoveriet* kunde avlösas i pengar.⁷⁵

Stavnbandet som införts 1733 avskaffades 1788 för personer under 14 och över 36 år, men inte förrän år 1800 avskaffades det fullständigt.⁷⁶

Samtidigt med dessa förändringar av godsens ekonomiska organisation lades driften om på många huvudgårdar. Genom agrartekniska åtgärder kom produktionen att öka. Jordbruket var allsidigt inriktat på både spannmål, animalie- och mejeriprodukter. Under senare delen av 1800-talet ökade betydelsen av animalie- och mejeriproduktionen⁷⁷, och Danmarks ställning som exportör av jordbruksprodukter grundlades.⁷⁸

En av förutsättningarna för det snabba förloppet i framväxten av kapitalistiska produktionsförhållanden i Danmark var landets homogena ägostruktur.⁷⁹ I samband med att landboreformerna genomfördes bröts den regionala homogeniteten och utvecklingen fick olika förlopp i olika regioner. De första köpen till självägande ägde rum i Vestjylland, och Jylland fick snabbt en stor grupp självägande bönder.⁸⁰ De första uppgifterna om antal och storlek av de gårdar som blivit köpta till självägande härstammar från 1835, då 57.5% av "böndergodset" var självägt. Andelen var störst på Jylland, där mer än 70% av gårdarna var friköpta. Motsvarande andelar för Fyn och Själland var 40% resp. 15%. Storleken på dessa gårdar var i genomsnitt mindre än de kvarvarande *fæstegårdarna*.⁸¹ Troligtvis avslöjas här en trots allt förekommande strukturell skillnad mellan de olika regionerna.

Utifrån en samhällsbild där jordägande och jordbrukande är separerade innehöll utvecklingen i Danmark vissa motsägelsefulla drag, menar Christopher Smout, som har jämfört danska förhållanden med motsvarande i Skottland och Irland. Det danska systemet förutsatte att jordägarna var drivande beträffande innovationer, men nya resultat har visat att bönderna medverkade till att genomföra många organisatoriska förändringar. Likaså avhände sig många stora jordägare en del av jordägandet i samband med de stora jordreformerna.⁸² Smout menar att många frågor omkring de stora landboreformerna fortfarande är obesvarade.⁸³

Vad de danska jordägarna avhände sig var den del av godssystemet som redan brukades av bönderna. Däremot var det ytterst få av huvudgårdarna som splittrades upp. Vagn Wählin menar att det inte var mer än ett femtiotal av de 700—800 huvudgårdarna och 1200 mindre "proprietergårdar", som upplöstes på grund av ekonomiska problem. Han menar dessutom att denna omstrukturering var nödvändig för den omläggning av driften i kapitalistisk riktning som skedde från slutet av 1700-talet.⁸⁴ Danmarks befolkning uppgick 1769 till 798 000. 1880 hade den mer än fördubblats.⁸⁵ Den jordägande befolkningen ökade inte i denna takt utan det var husmän, hantverkare och andra icke-jordägande grupper som svarade för tillväxten.⁸⁶ Med utgångspunkt i närmast feudala relationer mellan jordägare och jordbrukare omdefinierades ägandet under en generation. Därmed var ett av de största hindren för ett kapitalistiskt jordbruks framväxt undanröjt.

Jordägare och jordbrukare i Sverige

Jordens fördelning

Jordägandets fördelning i Sverige brukar grundas på en indelning efter jordröntans natur, eftersom det kamerala källmaterialet ofta hade en sådan indelning. De tre dominerande formerna var skatte, krono och frälse. Denna indelning ger dock ingen exakt bild av hur *jordägandet* har varit fördelat utan anger till vem jordröntan betalades. Trots detta kan en översikt över hur de olika jordnaturerna har omfördelats under århundradena och skillnaderna i deras geografiska utbredning ge en viss information om ägostrukturen i Sverige.

Frälsejord var sedan gammalt främst förlagd till södra Sverige, medan denna kategori jord saknades helt norr om Dalälven. Denna jordnatur dominerade i Skåne och i östra Svealand, där den vid början av 1700-talet uppgick till ca hälften av all mantalsatt jord.⁸⁷ Frälsejorden indelades i två kategorier; ypperligt frälse som var frälsemannens huvudgård (säteri) och allmänt frälse som låg utanför säteriets "rå och rör". Det allmänna frälsets omfattning i hela landet, mätt i mantal, var mer än dubbelt så stort som det ypperliga frälsets. I Skåne däremot dominerade det ypperliga frälset.⁸⁸ Skattejord fanns i hela landet.

Andelen frälse ökade under 1600-talet och uppgick vid mitten av århundradet till ca två tredjedelar.⁸⁹ Denna ökning berodde till stor del på att kronan sålde rätten att uppbära ränta från skattegårdar. Dessa gårdar fick benämningen skattefrälse. Efter reduktionen återgick en del av dessa köp. Andelen frälse minskade och var vid början av 1700-talet ca en tredjedel. Jord av skatte- och kronatur utgjorde likaså vardera ca en tredjedel. I och med skatteköpen under 1700-talet, då kronan sålde ut jordäganderätten till många kronogårdar, ökade andelen jord av skattenatur, och den utgjorde 1825 mer än hälften av mantalet.⁹⁰ Andelen frälsemantal hade vid början av 1800-talet sjunkit något. Men den största förändringen beträffande frälsejorden under 1800-talet var att en stor del övergick i "ofrälse hand".⁹¹ Att ägaren var ofrälse innebar dock ingen förändring av jordnaturen. När grundskatterna ändrades, och inte längre var knutna till jorden, upphörde de olika jordnaturerna att fylla någon funktion.⁹² I tabell 2 redovisas en sammanställning över den mantalsatta jordens fördelning.

Det var enbart frälsejord som hade restriktioner angående ägarens status. De indikationer som finns tyder dock på att ofrälse personer innehade allt mer av frälsejorden under 1700-talet. Vid riksdagen 1789 uppluckrades bestämmelserna angående vilka som hade rätt att äga frälsejord. Det stod nu alla svenska medborgare fritt att förvärva all slags jord utom den som betecknades ypperligt frälse.⁹³ Efter 1810 försvann alla restriktioner även för denna typ av jord. Innehav av frälsejord var inte längre knutet till status utan enbart till ekonomisk förmåga. Den som hade kapital att köpa frälsejord kunde göra det utan förbehåll.

De undersökningar som finns om jordäggande är utförda på mindre undersökningsområden och ingen studie är förlagd till tiden före 1700. Lars Herlitz har

Tabell 2. Den mantalsatta jordens fördelning i % efter jordnatur. Sverige (utom Finland) 1560 — 1878.

	1560	1700	1772	1825	1878
Frälse	32.9	32.9	32.8	32.9	92.3*
Skatte	31.5	31.5	46.9	54.4	
Krono	28.5	35.6	20.3	12.7	7.7

* Uppgiften avser frälse och skatte tillsammans.

Källa: Eli F. Heckscher. *Svenskt arbete och liv*. 1941. 1960 s. 144 och s. 188 f.

Anm. Uppgifterna för 1560 har kritiserats av Lars-Olof Larsson som menar att nästan hälften av all mantalsatt jord 1560 var av skattenatur (47%), andelen krono låg strax under en tredjedel (29.9%) och frälsejorden utgjorde en knapp fjärdedel (23.1%).¹¹³

visat att mantalsfördelningen i fyra fögderier i Skaraborgs län vid början av 1700-talet var annorlunda jämfört med ett genomsnitt för hela landet. Andelen frälse var drygt 40%, kronomantalet var 42%, medan andelen skatte var knappt 18%.⁹⁴ Till omkring 1770 hade andelen skatte ökat till hela 47%.

Parallellt med att jorden omfördelades, tredubblades värdet på skattejord. Eftersom frälsejord för det mesta inkluderade ägande av ränta värderades denna jord högre, men under hela 1700-talet pågick en utjämning mellan jord av skatte- och frälsenatur.⁹⁵ Denna process fortsatte och nådde sin kulmen under första hälften av 1800-talet. Christer Winberg har redogjort för utvecklingen i Dala pastorat, också beläget i Skaraborgs län. Hans undersökning indikerar att en allt större del av jorden disponerades av självägande bönder. Det var jord av frälsenatur som kom att övergå i bondehand. Enligt Winberg innehade de självägande bönderna 1850 mer än tre fjärdedelar av mantalet i området.⁹⁶ Winberg anger att en tredjedel av denna jord inte brukades av ägarna utan av anställda brukare, som han betecknar bondearrendatorer. Detta indikerar en social skiktning inom *bondeklassen*, som Winberg dock inte problematiserar.

Sture Martinius har undersökt egendomsfördelningen i tre häradar i Skaraborgs län. Han har utgått från taxeringsvärdena på jordbruken och indelat dem i tre storleksklasser. Under perioden 1832—1892 halverades antalet ägare till storjordbruk, men värdet av enheterna minskade bara med en tredjedel. Likaså ökade antalet små jordägare med 50%, men värdet på deras enheter ökade bara med en tredjedel.⁹⁷ Gunilla Peterson har i en studie av Dals härad i Östergötland också visat på en liknande polarisering av ägandet under 1800-talet och att andelen ägare av större brukningsenheter minskade.⁹⁸

Denna koncentration av jordägandet genomfördes under en period med kraftig folkökning och en intensiv nyodling. En av förutsättningarna för att dessa processer kunde genomföras grundlades i och med att jorden skiftades. Den nyare forskningen om skiftesrörelsen tyder på att det rörde sig om en mycket

medveten reform. Bönderna var i flertalet fall initiativtagare till att få jorden skiftad. Den begynnande differentieringen inom bondeklassen framtonar också, i och med att det bland initiativtagarna till skifte fanns en majoritet ur ett övre skikt bönder, t ex nämndemän och rusthållsägare.⁹⁹

Den sociala skiktningen av den jordbrukande och jordägande befolkningen framträder ännu tydligare om analysen inkluderar ägandets ändrade innebörd. Det var de till jorden knutna rättigheterna som hade betydelse för innehavarens status. Liksom i England var det i Sverige under 1500- och 1600-talen väsentligare att inneha *brukningsrätten* till en stor enhet än att inneha *försäljningsrätten*. Från mitten av 1600-talet och ända in på 1800-talet pågick en process, där ägandet omdefinierades och individualiserades. Jordens värde ökade och för att kunna realisera dess värde krävdes en oinskränkt försäljningsrätt.

De till jorden hörande rättigheterna hade inget direkt samband med de olika jordnaturerna. Vissa generaliseringar är naturligtvis möjliga, men det går att peka på motsägelser. Den typ av frälse som betecknades skattefrälse innebar att frälsemannen ägde jordrätten, medan bonden som ägde jorden var likställd med en skattebonde. Likaså visar undersökningar av 1700-talets skatteköp att ståndspersoner återfanns i ganska stor utsträckning bland köparna, framförallt för den tidigaste perioden.¹⁰⁰ Det är alltså inte helt okomplicerat att dra slutsatser om ägofördelningen utifrån hur jordnaturerna har varit fördelade, eftersom en sådan analys inte preciserar de till jorden hörande rättigheterna.

Ägare och brukare av jord

Vid början av 1700-talet utgjorde ägarna av frälsejord inte mer än en halv procent av Sveriges befolkning.¹⁰¹ Den jordägande befolkningen var dock betydligt större, eftersom skatte- och skattefrälsebönder också var jordägare. Dessa bönder ökade i antal under hela 1700-talet, dels genom att en stor del av kronobönderna skatteköpte sina gårdar och dels genom en ökning av antalet skattegårdar föranledd av att bebyggelsen expanderade.¹⁰²

Innehavarna av det ypperliga frälset hade dispositions-, bruknings- och försäljningsrätt på denna jord, förutom att de också åtnjöt vissa privilegier. Även på det allmänna frälset innehade de samtliga dimensioner av ägandet, utom på skattefrälsegårdarna där de enbart "ägte" rätten. Lagen stadgade emellertid att enbart frälse ståndspersoner fick äga frälsejord, vilket bör ha inneburit en begränsning i försäljningsrätten. Å andra sidan framgår att denna förordning kringgicks i och med att alltför ofrälse kom att inneha frälsejord under 1700-talets gång.¹⁰³ Skatte- och skattefrälsebönderna hade god kontroll över sina gårdar. De disponerade produktionen sedan räntor och skatter var betalda, de hade kontroll över arbetsordningen och brukningen av jorden och de hade, med vissa inskränkningar beträffande arvs- och börsrätt, frihet att sälja sin jord. Alla dessa rättigheter likställdes med att bonden hade äganderätt till jorden.¹⁰⁴

Frälse- och kronojord brukades av bönder, som i princip endast hade disposi-

tions- och brukningsrätt. Detta innebar att de själva kunde disponera en viss del av produktionen men att deras besittningsrätt till jorden var avhängig jordägaren. Det stod denne fritt att avhysa dem, men det var också vanligt att låta brukningen av gården övertas av en familjemedlem. Landbornas rättigheter var ospecificerade och grundades på överenskommelser sedan lång tid tillbaka.

Under 1700-talets gång framstod det allt klarare att det pågick en process som syftade till att omdefiniera innebörden i ägandebegreppet till att omfatta samtliga dimensioner av ägande. Denna process innebar att de till jorden bundna rättigheterna blev juridiskt specificerade och individuella. Processens fortskridande var avhängig och påverkade den sociala relationen mellan jordägare och brukare. De som ägde både jord och ränta utgjorde ingen särskilt stor grupp. Deras storhetstid inträffade under mitten av 1600-talet och det var vid denna tid, som de första avgörande skedena för ett individualiserande av ägandet genomfördes. När kronan sålde räntan på skattegårdar till frälsemän, blev bönderna på dessa gårdar, enligt den i då samhället rådande uppfattningen, likställda med frälselandbor. Skattefrälsebönder innehade emellertid rättigheter lika med vanliga skattebönder, vilket innebar att deras rättigheter var bättre specificerade än frälselandbornas. Skattefrälsebönderna kände sitt ägande hotat av de nya ränteägarna och de agerade framgångsrikt för bibehållandet av sina rättigheter.¹⁰⁵ Men även frälselandborna bör ha känt av och reagerat på det ökande adelsväldet och de efter hand inskränkta rättigheterna. Per Jonsson beskriver en liknande process bland finntorpare och kolbönder i Bergslagen, där deras gårdar fick skatteköpas av bruksledningen, medan torparnas rättigheter till jorden beskars. Rättigheterna grundades sedan lång tid tillbaka på sedvana, men de omdefinierades av de ekonomiska och politiska makthavarna för att befordra ett kapitalistiskt produktionssätt.¹⁰⁶

Den under 1600-talet oskarpa distinktionen mellan ägande och brukande skärptes under 1700-talet. Frälselandborna var under 1600-talet aktiva deltagare i lokalsamhällets beslutsprocesser, men under 1700-talet begränsades deras inflytande. Orsaken till detta var att deltagandet krävde att de var jordägare. När landborna inte längre uppfyllde kraven, hade de ingen talan vid skiftesförhandlingar och ej heller vid sockenstämmor efter 1817.¹⁰⁷ Landbons inflytande över brukningen begränsades och beroende av jordägarens sätt att organisera driften kunde brukningen fortsätta i ungefär samma former. Eller också kunde driften läggas om till statarsystem.

Under *för-kapitalistiska produktionsförhållanden* var det *ägandet av räntan som var betydelsefullt*. Detta ägande minskade i betydelse i och med att *kapitalistiska produktionsformer* började att utvecklas och *jord kunde säljas som en vara, stiga i pris och ansamla kapital*.¹⁰⁸ Samtidigt krävde denna process en förändring av ägandets innebörd, vilken ledde till att jordens fördelning ändrades och att den jordägande bondeklassen differentierades både ekonomiskt och socialt. Allt färre ägde allt större enheter och de som inte själva kunde förvärva jord genom gåva, arv eller köp hade som enda alternativ att sälja sin arbetskraft.

Den förordning som trädde i kraft 1789 innebar att uppfattningen om ägandet som en individuell rättighet stärktes, men den innebar samtidigt att de som enbart hade brukningsrätt till jord försvagade sin ställning.¹⁰⁹ Den förordning som har kallats "bondens frihetsbrev" framstår istället, som Per Jonsson beskriver det, som "en frihet för en privilegerad del av bondeklassen, men fr. a. var det en frihet för dem, som ägde kapital nog att köpa sig jord."¹¹⁰

Olika vägar till agrarkapitalism

Många skillnader i ägostruktur och produktionsförhållanden förelåg mellan England, Danmark och Sverige i samband med agrarkapitalismens framväxt. Mest slående är skillnaderna i ägofördelning och utformningen av de sociala relationerna. I både England och Danmark fanns ett samhälle uppbyggt på relationer av feodal karaktär mellan jordens ägare och dess brukare. I båda länderna brukades merparten av jorden genom godsdrift, vilket innebar att bönderna innehade begränsade rättigheter till den jord de brukade. För att kunna utveckla och omstrukturera jordbruket till ett kapitalistiskt produktionsätt måste det hinder i ägostrukturen, som de feudala relationerna innebar, övervinnas. Denna process utformades olika och försiggick vid olika tider, men i både England och Danmark lyckades den lilla grupp som innehaft feudala rättigheter att omdefiniera och individualisera ägandet över en stor del av landets jordareal.

I Sverige var förutsättningarna annorlunda med en stor andel självägande bönder, som lyckades individualisera sitt ägande av jorden. Kampen om ägandet i Sverige blev mest tydlig på frälsejorden men berörde även de redan "självägande" skattebönderna. Processen tog fart under den tid då de svenska frälsejordägarna hade sin starkaste ställning någonsin i svensk historia, nämligen under 1600-talet. Adelsmännens framgångar var dock begränsade. Deras försök att lägga under sig skattefrälseböndernas jord misslyckades, och dessa bönder fick, tillsammans med skattebönderna, officiellt i 1789 års skatteköpsförordning sitt erkännande som självägande bönder. Frälsemonopolet begränsades ytterligare 1810, då ägandet av ypperligt frälse släpptes fritt.

Agrarkapitalismens framväxt i England innebar bl a att ägandet individualiserades och att alltfler av de engelska bönderna blev lönearbetare. I Sverige blev böndernas ställning aldrig hotad på samma sätt förrän långt senare. Skatte- och skattefrälsebönderna lyckades istället stärka sina positioner, fastställda genom förordningar 1789 och 1809.¹¹¹ Men denna formalisering medförde en differentiering av de svenska bönderna genom att frälselandbor och kronbönder fick sina på sedvana baserade rättigheter beskurna och sätta i nivå med dem som de engelska *copyholders* och de danska *fæstebønderna* hade. Omformningen av dessa rättigheter innebar att de informella feudala och patriarkala inslagen ersattes med formella överenskommelser, utformade i skriftliga och juridiska termer.

I Sverige var de till antalet dominerande jordägarna skattebönder, vars motpart, kronan, inte har agerat för att ta ifrån dem deras äganderätt. Kronan hade emellertid kontroll på så sätt att vederbörande riskerade att få gå från sin gård och bli skattevrak, om han inte förmådde betala räntor och andra typer av skatter. Men ägandet kan ändå, i stort sett, anses ha inrymt alla tre dimensionerna. De danska självägande bönderna nådde dock inte riktigt dithän. Vissa kunde göra det, men de danska godsägarna kunde i många fall behålla sina "manorial privileges", och dessa bönder kan närmast jämföras med de engelska *copyholders*. Ställningen som *freeholder* i England innebar ett ägande med samma rättigheter som de svenska skatte- och skattefrälsebönderna. Den största skillnaden mellan dessa grupper var att andelen *freeholders* var betydligt lägre än deras motsvarighet i Sverige.

Vägen till agrarkapitalism var inte alltid rak utan slingrade sig framåt förbi både kända och okända hinder, vilka passerades på olika sätt. Det fanns dessutom flera alternativa vägar. Denna uppsats har velat visa på några samhällsliga processer som, trots helt olika grundförutsättningar och förlopp, var nödvändiga för agrarkapitalismens framväxt i England, Danmark och Sverige.

Vid övergången till ett samhälle med kapitalistiska produktionsförhållanden förändrades de sociala relationerna och därmed även *innebördens i jordägandebegreppet*. Det blev nödvändigt för jordägaren att inneha och kontrollera samtliga dimensioner av ägandet. I den allmänna utformningen av denna process var det de, som redan innehade feodala rättigheter, som kunde omvandla det juridiskt ospecifika ägandebegreppet. Den klassiske jordägaren kunde på så sätt även till viss del bibehålla de med jordägandet förenade privilegierna. Ägandet blev ännu starkare än tidigare sammankopplat med möjligheten att inneha olika samhällsliga förtroendeuppdrag. Jordägaren stärkte sin ekonomiska makt över brukaren, som blev lönearbetare, och skiljelinjen mellan ägare och brukare kom att sammanfalla med innehavet av *försäljningsrätten* till jorden.

En annan förutsättning för agrarkapitalismens framväxt var att *jorden omfördelades*. Jordens integrering i en kapitalistisk marknadsekonomi innebar att kapital skapades både av det som producerades på jorden och av att jordens värde ökade. Denna process påverkade brukningens organisering bl a genom att den odlade arealen utvidgades och att antalet enheter minskade. De som ägde jord försökte utvidga sitt innehav. *Jordägandet koncentrerades* och den jordägande *befolkningen polariserades*.

Det specifika i framväxten av agrarkapitalism i Sverige, jämfört med förutsättningarna i England och Danmark, var den svenska bondeklassens storlek och styrka. När skatte- och skattefrälsebönderna erkändes som självägande bönder, innebar detta en viktig bekräftelse av en *bondebourgeoisie* i vardande.

Förekomsten av en självägande och självmedveten bondeklass är svår att integrera i den generella bilden av uppkomsten av kapitalistiska produktionsförhållanden. Eric Hobsbawm har uppmärksammat dessa svårigheter och frågar retoriskt om detta innebär att det finns en alternativ "bondeväg till kapitalism"

("peasant road to capitalism"), som är baserad på att bondeklassen differentieras både ekonomiskt och socialt. Han betonar därvid det specifika i uppkomsten av kapitalistiska produktionsförhållanden i en samhällsformation, där den agrara sektorn inte "industrialiserades", utan där de agrara strukturerna bevarades, men där produktionsförhållandena utvecklades till ett kapitalistiskt inriktat jordbruk.¹¹² Men för att förstå hur ändrade beteenden och handlingsmönster hos de agerande människorna leder till att dessa differentieras både socialt och ekonomiskt krävs att man i denna process även beaktar kultur och ideologi. Vi kan inte förstå utvecklingen enbart utifrån ekonomiska och sociala termer, vi måste även försöka förstå de aktiva deltagarna i denna process.

Noter

1. Merike Fridholm. Maths Isacson. Lars Magnusson. *Industrialismens rötter*. 1976. Författarna hävdar att det kapital som bönderna tillgodogjorde sig genom att behålla en allt större del av den merprodukt som producerades utgjorde en förutsättning för industrialismens framväxt. De beaktar däremot inte det värde som fanns i jorden och som kunde realiserats genom en försäljning. En sådan analys genomföret ex Maurice Dobb enligt Marx' teorier om den ursprungliga ackumulationen. Maurice Dobb. *Studier i kapitalismens framväxt*. 1963. 1980. s. 148 ff.
2. Se t ex Aron J. Gurevitj. *Feodalismens uppkomst i Västeuropa*. 1979. s. 63. Thomas Lindkvist. *Landborna i Norden under äldre medeltid*. 1979. s. 25 ff. För en annan uppfattning rörande kollektivt ägande se dock Elsa Sjöholm. *Svenska medeltidslagar*. 1988.
3. Eric J. Hobsbawm. "Scottish Reformers of the Eighteenth Century and Capitalist Agriculture." I *Peasants in History. Essays in Honour of Daniel Thorner*. E. J. Hobsbawm (editor). 1980. s. 8 ff. och s. 17 ff.
4. Christer Winberg. *Grenverket. Studier rörande jord, släktskapssystem och ståndsprivilegier*. 1985. s. 2 f. För en uppsplattning av olika hemmans rättigheter i 1500- och 1600-talens Sverige se även Alexander Loit. "När kronans jord blev böndernas. Bördsrättsstrider under Johan III:s tid." I *Bördor, Bönder, Börd i 1600-talets Sverige*. 1979.
5. William Ashley. *The Economic Organisation of England*. 1949. s. 3.
6. Ashley (1949) s. 6. som grundar sig på ett citat från Lord Eversley.
7. M. M. Postan *The Medieval Economy and Society. An Economic History of Britain in the Middle Ages*. 1972. Särskilt i kap. 6 och 7 visas på variationer i utformningen.
8. Ashley (1949) s. 44.
9. Chapters from *The Agrarian History of England and Wales*. Vol. 2 1990. s. 72 f, s. 76 ff.
10. Ashley (1949) s. 66 f. Chapters from *The Agrarian History of England and Wales*. Vol. 2. 1990. s.103 ff.
11. Postan (1972) s. 143 ff. Postan nämner speciellt två områden Kent och de östra delarna av Suffolk, Lincolnshire, Leicestershire och Derbyshire.
12. Postan (1972) s. 145 ff.
13. Denna term är alltså mycket oprecis beträffande det juridiska förhållandet till jorden. Samtidigt speglar termen synen i agrarsamhället att den sociala positionen var avhängig brukningsarealens storlek. Se G. E. Mingay. *Enclosure and the Small Farmer in the Age of the Industrial Revolution*. 1968, 1979. s. 10 f.
14. Postan (1972) s. 144 ff. Som förklaring till detta menar Postan bl a att *customary tenants* hade högre utgifter än *freeholders*, och att fri jord mycket lättare kunde delas vid överföringar.
15. Postan (1972) s. 125. Ashley (1949) s. 59.
16. Ordet härstammar från det latinska firma som under medeltiden betydde en fast betalning istället för olika "inkomster". Ashley (1949) s. 54.
17. Dobb (1963, 1980) s. 47 f., s. 107 f.
18. Dobb (1963, 1980) s. 50 ff.
19. Ashley (1949) s. 61 ff. Villkoren för ett *copyhold* kunde dock fortfarande variera på samma sätt som villkoren för *customary tenants* hade varierat. Den stora skillnaden var att villkoren blev skriftliga och lagfarna.
20. Det är relativt anmärkningsvärt att *freeholders* innehade fri försäljningsrätt till sina gårdar. Denna rättighet var under motsvarande tid i Sverige begränsad genom t ex bördsrätt.
21. Se Mingay (1968, 1979) s. 9—11 för en översikt.
22. Alan Macfarlane. *The Culture of Capitalism*. 1987. s. 1 ff. och tabell 1 s. 6 f. Utifrån

- sådana ekonomiska kriterier som subsistensekonomi, kollektivt ägande, litet inflytande från andra ekonomiska sfärer, och vissa demografiska karakteristika som utvidgade hushåll, låg giftermålsålder, hög fertilitet samt liten geografisk rörlighet skapar sig Macfarlane ett redskap att identifiera ett "peasant society". Med utgångspunkt i denna definition av "peasants" och grundat på egna empiriska undersökningar hävdar han att det engelska samhället vid medeltidens slut (eller t o m tidigare) inte uppfyllde de kriterier som konstituerar ett bondesamhälle. Se även Alan Macfarlane. *The Origin of English Individualism*. 1978. passim. För en diskussion av Macfarlane se också Eva Österberg. "Den gamla goda tiden. Bilder och motbilder i ett modernt forskningsläge om det äldre agrarsamhället." *Scandia* 1982. s. 31–60.
23. Margaret Spufford. *Contrasting Communities. English Villagers in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. 1974. s. 51 f. Hon hänvisar till Tawney. *Agrarian Problems in the Sixteenth Century*.
 24. Dobb (1963, 1980) s. 58. även not 31 s. 333, s. 107 f.
 25. Spufford gör ingen skarp distinktion mellan *landowner* och *landholder*. De slutsatser hon drar bygger på antal *landholder* och storleken på deras brukningsenheter. Spufford (1974) s. 165 ff.
 26. Spufford (1974) s. 165 ff. Särskilt tabell 14 s. 167.
 27. Margaret Spufford. "Peasant inheritance customs and land distribution in Cambridgeshire from the sixteenth to the eighteenth centuries." I *Family and Inheritance. Rural Society in Western Europe 1200 — 1800*. 1976. s. 168 f.
 28. H. John Habakkuk. "English Landownership 1680 — 1740." I *Economic History Review* vol X. 1940 s. 2 ff.
 29. Habakkuk (1940) s. 2 och s. 15 ff.
 30. "The Earls of Northampton had not made a single purchase of land for a hundred years, but between 1690 and 1710 the holder of the title bought three hundred acres from small owners on one of his estates alone." Habakkuk (1940) s. 16.
 31. Spufford (1974) s. 50. Hon hänvisar till Habakkuk "La disparation du paysan anglais." i *Annales* XX 1969. Spufford redovisar även egna resultat som styrker denna utveckling. Under perioden 1560 till 1636 fick mer än 500 acres i byn Chippenham ändrad status från *copyhold* till *leasehold*, men *copyholds* större än 60 acres bibehöll sin status. Spufford (1974) s. 66.
 32. Se Spufford (1974) s.46 ff. för en översikt.
 33. Se Lars Herlitz. *Fysiokratismen i svensk tappning* 1974.(a) för en översikt.
 34. Mingay (1968, 1979) s. 19.
 35. Mingay (1968, 1979) s. 11.
 36. Mingay (1968, 1979) s. 14 f.
 37. Mingay (1968, 1979) s. 14 f. Mingay refererar till F M L Thompson, "The Social Distribution of Landed Property in England since the Sixteenth Century", i *Economic History Review*, 2nd series XIX 1966. pp. 513–14.
 38. J. D. Chambers. "Enclosure and the Small Landowner." I *Economic History Review* Vol X. 1940 s. 123. K. D. M. Snell. *Annals of the Labouring Poor*. 1985. s. 143.
 39. Chambers (1940) s. 126.
 40. J. M. Martin. "The Small Landowner and Parliamentary Enclosure in Warwickshire." I *Economic History Review* vol. XXXII. 1979. Tabell 2 s. 332.
 41. Martin (1979) s. 334.
 42. Martin (1979) s. 335 f.
 43. Martin (1979) tabell 6, tabell 7, tabell 8 s. 337, s. 343.
 44. Raphael Samuel. (Editor.) *Village Life and Labour*. 1975. s. 10 f.
 45. Samuel (1975) s. 14 f.
 46. Fridlev Skrubbeltrang. "Developments in Tenancy in Eighteenth-Century Denmark as a Move towards Peasant Proprietorship." I *Scandinavian Economic History Review* vol IX 1961. s. 163. Margit Mogensen. *Fæstebønderne i Odsherred*. Studier over

- sociala og økonomiske forhold ca 1750 — 1800. 1974. s. 9.
47. Ole H. Christensen. *Storlandbrug under omformning. Uddrag af danske godsførvalterbreve 1784 — 1792*. 1982. s. 12.
 48. Hans Jensen. *Dansk Jordpolitik 1757 — 1919. Første del*. 1936. s. 16. Claus Bjørn. *Bonde Herremand Konge. Bonden i 1700-tallets Danmark*. 1981. s. 82 ff.
 49. Skrubbeltrang (1961) s. 165 f.
 50. Sigurd Jensen. *Fra Patriarkalisme til Pengeøkonomi. Studier over dansk bondeøkonomi i tiden mellem midten af det 18. og midten af det 19. aarhundrede*. 1950. s. 15 f.
 51. Mogensen (1974) s. 30 f.
 52. H. Jensen. (1936) s. 12, s. 44. Christensen (1982) s. 16.
 53. 1719 kom en förordning som påbjöd att kontraktet skulle skrivas i två exemplar och på stämplat papper. Kontraktet gav förutom namnen på berörda parter, även uppgifter om föregående *fæstebonde* och dennes relation till den nytillträdande, orsak till att *fæstet* blev ledigt och de villkor bonden skulle uppfylla för att inte bli avhyst. Mogensen (1974) s. 31 ff.
 54. Mogensen (1974) s. 33 ff. Tabell 1 s. 36—37.
 55. Mogensen (1974) s. 54 f. Hon anger att på ett undersökt gods under kronan fortsatte bruket av 17% av de skuldsatta gårdarna inom samma familj. Inget sådant fall återfanns på de undersökta privata godsen.
 56. S. Jensen. (1950) s. 19 ff. s. 32.
 57. H. Jensen. (1936) s. 40 f.
 58. S. Jensen. s. 19 f.
 59. H. Jensen. (1936) s. 76 ff.
 60. S. Jensen. s. 32 f.
 61. Mogensen (1974) s. 40 ff. tabell 2a s. 43, tabell 2d s. 44.
 62. Birte Stig Jørgensen. "Bønderne og udskiftningen i Hørsholms amt." I *Landbohistoriske Studier tilegnede Fridlev Skrubbeltrang*. 1970. s. 112 f.
 63. S. Jensen. (1950) s. 27.
 64. Skrubbeltrang (1961) s. 167.
 65. Det var relativt vanligt att godsägaren hjälpte till med finansieringen av köpen. Men även andra grupper var företrädare t ex präster, domare, nämndemän och köpmän. S. Jensen. (1950) s. 32.
 66. S. Jensen. (1950) s. 27.
 67. Se Christensen (1982) som innehåller tryckta utdrag av brev från godsförvaltare till godsägare.
 68. Bjørn (1981) s. 21 ff. och s. 36 ff.
 69. H. Jensen. (1936) s. 76 f. Skrubbeltrang (1961) s. 170 f.
 70. H. Jensen. (1936) s. 154. Christensen (1982) s. 17.
 71. Claus Bjørn. "The Peasantry and Agrarian Reform in Denmark." I *Scandinavian Economic History Review. vol XXV* 1977. s. 118.
 72. Bjørn (1977) s. 121 f. Claus Bjørn redovisar en undersökning av Valdemar Andersen om skifte i Ribershus län på Jylland. Av totalt undersökta 104 byar togs initiativet i nästan hälften av byarna (49 st) av enskilda bönder eller bönderna gemensamt.
 73. Vagn Wählin. "Dansk Socialhistorie. Tiden 1700—1870. Belyst ud fra en vurdering af: Hans Chr. Johansen: En samfunds organisation i opbrud 1700—1870. Dansk Socialhistorie bd. 4." I *Den Jyske Historiker nr 23 — 24*. 1982. s. 102. S. Jensen. (1950) s. 77, s. 89.
 74. Bjørn (1981) s. 86 ff.
 75. H. Jensen. (1936) s. 75 f., s. 99 f., s. 201 f.
 76. Christensen (1982) s. 13 — 18 för en översikt. H. Jensen. (1936) s. 152.
 77. En bidragande orsak till denna ändrade inriktning var förlusten av de goda jordbruksmarkerna i Schleswig—Holstein 1864. Dudley Dillard. 1980. *Västeuropas och Förenata staternas ekonomiska historia*. 1980. s. 392.

78. Wählin (1982) s. 102. Christensen (1982) s. 17 f.
79. Skrubbeltrang (1961) s. 165.
80. S. Jensen. (1950) s. 16 ff.
81. S. Jensen. (1950) s. 89. Skrubbeltrang (1961) s. 174 f.
82. Christopher Smout. "Landowners in Scotland, Ireland and Denmark in the Age of Improvement." I *Scandinavian Journal of History* 1987:2 s. 93 ff.
83. Smout (1987) s. 95.
84. Wählin (1982) s. 104 f.
85. B. Mitchell. *European Historical Statistics 1750 — 1975*. 1980. Tabell B1 s. 29.
86. Wählin (1982) s. 105 f.
87. Mantal var ett mått på jordens skatteförmåga och indirekt ett mått på jordinnehavet. Storleken på ett mantal varierade mellan olika regioner, men det är trots dessa brister det mått som vanligen används för att belysa storleken på ägo- och brukningsenheter för äldre tid. Från första hälften av 1800-talet blev istället taxeringsvärdena det mått som användes.
88. Sten Carlsson. *Ståndssamhälle och ståndspersoner 1700 — 1865. Studier rörande det svenska ståndssamhällets upplösning*. 1941. 1973. s. 117 f.
89. Margareta Revera. *Gods och gård 1650 — 1680. Magnus Gabriel De la Gardies gods-bildning och godsdrift i Västergötland*. I. 1975. s. 10. Uppgiften avser Sverige utom Finland.
90. Lars-Olof Larsson. "Jordägo fördelningen i Sverige under Gustav Vasas regering." I *Scandia band 51*. 1985. s. 81 ff. Eli F. Heckscher. *Svenskt arbete och liv*. 1941. 1960. s. 188.
91. Se Carlsson (1941)(1973) kap VI med sammanfattning s. 179 f.
92. Se Peter Gårestad. *Industrialisering och beskattning i Sverige*. 1987. s. 31 ff för en översikt.
93. Per Jonsson. *Finntorparna i Mången. Jord, människor och rättsuppfattning i förproletär bergslagsmiljö*. 1989. s. 67 f.
94. Lars Herlitz. *Jordegendom och ränta. Omfördelningen av jordbrukets merprodukt i Skaraborgs län under frihetstiden*. 1974. (b) Tabell III:12 s. 120.
95. Herlitz (1974 b) s. 146 ff.
96. Christer Winberg. *Folkökning och proletarisering. Kring den sociala strukturomvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen*. 1975. Tabell B:16 s. 162, s. 167.
97. Sture Martinius. *Agrar kapitalbildning och finansiering 1833— 1892*. 1970. Tabell 16 och 17 s. 49.
98. Gunilla Peterson. *Jordbrukets omvandling i västra Östergötland 1810 — 1890*. 1989. Tabell 2—3 och 2—4 s. 17.
99. Kalle Bäck. *Bondeopposition och bondeinflytande under frihetstiden. Centralmakten och östgötaböndernas reaktioner i näringspolitiska frågor*. 1984. s. 213 f. Folke Karlsson. *Mark och försörjning. Befolkning och markutnyttjande i västra Småland 1800 — 1850*. 1978. Birgitta Olai. "...till vinnande af ett redigt storskifte..." *En komparativ studie av storskiftet i fem härader*. 1987. s. 73.
100. Heckscher (1941, 1960) s. 186 ff. Göran Rydeberg. *Skatteköpen i Örebro län 1701—1809*. 1985. s. 96 f. Jörgen Kyle. *Striden om hemmanen. Studier kring 1700-talets skatteköp i västra Sverige*. 1987. s. 70 ff.
101. Carlsson (1949, 1973) s. 118, tabell 24 s. 119.
102. Lars-Olof Larsson. *Bönder och gårdar i stormaktspolitikens skugga. Studier kring hemmansklyning, gods bildning och mantalssättning i Sverige 1625 — 1750*. 1983. Passim.
103. Carlsson (1941, 1973) Carlsson uppger att 1718 ägdes 3,2% av det ypperliga frälset och 6,7% av det allmänna frälset av ofrälse personer. 1772 hade de ofrälse innehav ökat till 7,7% resp. 16,3%. Tabell 28 a och b s. 132 —133.

104. Detta uttrycks för första gången officiellt i 1789-års skatteköpsförordning där det i § 2 står att skattehemman skall äga "...både uti in- och utägor, samt skog och mark med därå varande fiske, jakt och djurfång, uti allt lika orubblig ägande och lika fri dispositionsrätt, som frälseman öfver frälsehemman, enligt privilegier, lag och författningar ...". I § 5 står att "ägare af skattefrälsehemman skulle njuta lika fullkomlig, fri och obehindrad ägande- och dispositionsrätt öfver sitt skattefrälsehemman, som uti 2 § om skatte i allmänhet är sagdt...". Birger Ekeberg. *Om frälseränta. En rättshistorisk utredning*. 1911. s. 79.
105. Margareta Revera. "1600-talsbönderna och deras herrar. Om jordägande, skatter och samhällsförändring i ljuset av nyare forskning." I *Den svenska juridikens uppblomstring i 1600- talets politiska, kulturella och religiösa stormaktssamhälle*. 1984. s. 15.
106. Jonsson (1989) s. 11 ff, s. 208 ff.
107. Se bl a Kaijser "1862 års kommunalförordningar". *Hundra år under kommunalförfattningarna 1862 — 1962*. 1962. s. 31.
108. Jag bedriver forskning i Lund som behandlar betydelsen av jord som vara för agrarkapitalismens framväxt. För en äldre period se Eva Österberg. "Land transactions. Symptoms of crisis or the emergence of capitalism in Swedish peasant society?" I *Plov og Pen. Festskrift till Svend Gissel*. 1991.
109. Jonsson (1989) s. 72 f.
110. Jonsson (1989) s. 73.
111. Ekeberg (1911) s. 80 ff.
112. Hobsbawm (1980) s.21.
113. Larsson (1985) tabell 5 s. 72.